

ישראל כמדינה אתנית: מקורות, משאבים ומדיניות

אורי רם

08 פברואר 2008

מאמר סקירה

בעשור האחרון פורסם יבול עשיר של ספרות מחקרית על אודות מדינת ישראל, הנכתבת מנקודת ראות ביקורתית, היינו כזאת המצביעה על פערים בין הבטחות לקיומן, בין נורמות לפרקטיקות בין הצהרות לביצועים.

ההתנצחות המתוקשרת בשנות ה-90 סביב "ההיסטוריונים החדשים" הסבה תשומת לב ציבורית רבה למחקר הביקורתי, אך "הסוציולוגיה הביקורתית" כבר הכינה את הקרקע למחקר מסוג זה לפחות עשור או עשור וחצי קודם לכן והיא עסקה בעיקר בסוגיות שונות של אי-שוויון חלוקתי ובקטגוריות כגון אליטות, מעמדות, עדות, מגדר ולאומיות. אולם, בשנים האחרונות התבלטה בסדר היום הביקורתי סוגיה נוספת, החורגת מסוגיית אי-השוויון במובנה החלוקתי והנוגעת לשורשי הצביון הדמוקרטי של מדינת ישראל. מנעד הדיון הביקורתי נמתח בין ההערכה כי הדמוקרטיה במדינת ישראל היא מוגבלת למדי לבין ההערכה כי מדינת ישראל אינה דמוקרטית כלל.

מאמר זה דן בשלוש גישות ביקורתיות לדמוקרטיה בישראל, שהמשותף להן היא התפיסה של מדינת ישראל כמדינה אתנית, והמצביעות לפיכך על מתח, שלא לומר על סתירה, בין הצביון הדמוקרטי המוצהר של ישראל לבין הצביון האתני המהותי שלה. סתירה זו מגולמת בהצגה העצמית שהשתרשה בישראל כאילו היא מדינה "דמוקרטית ויהודית".

נדון כאן בשלושה חיבורים העוסקים בסוגיה זאת מזוויות שונות: ספר מאת ההיסטוריון אילן פפה, העוסק במקורות ההיסטוריים של המדינה האתנית היהודית; ספר מאת הגיאוגרף אורן יפתחאל, העוסק בממד המרחבי של המדינה האתנית בישראל; וספר מאת מדען המדינה אילן פלג, העוסק במדינות הסובלות משסעים אתניים, וישראל בתוכם.

פפה מתמקד במה שהוא מכנה ה"טיהור האתני" של הפלסטינים, שחוללה ישראל במהלך מלחמת העצמאות שלה ב-9-1948, היינו החרבת מאות כפרים וגירוש או "הברחה" של מאות אלפי תושבים פלסטינים אל מחוץ לגבולות המדינה; יפתחאל מתמקד במה שהוא מכנה "המשטר האתנוקרטי" של ישראל ומנגנוני הניכוס של המשאבים החברתיים, בראש ובראשונה הטריטוריה עצמה; ופלג מתמקד בסוגיית המבנה החוקתי של "המדינה ההגמונית", מדינה תחת שליטת קבוצה אתנית, ובחירונו של עקרון ההכרה בזכויות ובייצוג פוליטי של קבוצות מיעוט – במקרה שלפנינו המיעוט הערבי-פלסטיני בישראל.¹

כדי להימנע מאי-הבנה מילולית גרידא, יש להבהיר שהמונח "אתניות" כפי שנעשה בו שימוש בספרים הנידונים ואף במאמר סקירה זה, מצביע על קהילות זהות פוליטיות, כאלה שבקלות יתרה גם ניתן להגדירן כ"לאומיות", וכאלה שבדרך כלל מעורבות בסכסוך (אלים או כבוש) על שליטה או על חלוקת השליטה במדינה. זאת בניגוד לשימוש במושג אתניות שנועד לאפיין "עדות" או קהילות זהות תרבותיות, כגון ה"היספאנים" בארצות הברית או ה"רוסים" בישראל וכיוצא באלה. במילים

אחרות, הקבוצות ה"אתניות" שמדובר בהן כאן הן, בפשטות, "יהודים" כנגד "ערבים" ולכן בעצם מדובר כאן על המיסוד הפוליטי של לאומיות-אתנית מעין-פרימורדיאלית. המתח שמדובר בו לעיל, בין הפן הקהילתני לבין הפן האזרחי, או בין הפן ה"יהודי" לבין הפן הדמוקרטי של ישראל, זכה כבר בשנים האחרונות לדיון מחקרי מקיף למדי. כך למשל גרשון שפיר ויואב פלד הציעו כי בישראל פועלים במקביל ובמעורב שלושה עקרונות שונים של הכלה פוליטית: העיקרון הליברלי, המקנה שוויון אזרחי לאינדיבידואלים; העיקרון הרפובליקני, המקנה זכויות יתר לאליטות המשרתות (לפי תרומתן ליצירה, לביטחון וכיוצא באלו); והעיקרון האתני, המבדיל בין קהילות שיוך (פלד ושפיר 2005). משטר ההכלה התופס בישראל הוא פועל יוצא של שקלול שלוש העקרונות הללו, והוא משתנה בהתאם לנסיבות. לדבריהם, מאז שנות ה-80 משתרר בישראל משטר כלכלי-חברתי חדש, קפיטליסטי ניאו-ליברלי, ובעקבות כך מתחולל שינוי במינון של עקרונות ההכלה: העיקרון הרפובליקני נמצא בשקיעה יחסית, ועקב כך עולה משקלם של שני העקרונות האחרים שביניהם מתגלע מתח – העיקרון הליברלי ההשגני והעיקרון האתני השיוכי. ברוח דומה, טענתי אני כי תהליכי הגלובליזציה של ישראל גורמים לפיצול גובר והולך בתרבות הפוליטית של ישראל בין הנטייה הליברלית, המוטה לפתיחות כלפי השוק הבינלאומי (מקיורלד – פוסט-ציונות), לבין הנטייה הלוקאלית, המוטה כלפי הסתגרות לאומנית-דתית (ג'יהאד – ניאו-ציונות) (רם 2005), וכי לפיצול זה אף השלכות משמעותיות על האינטרס של קבוצות שונות ביחס לסכסוך הישראלי-ערבי.

בשתי הגישות הללו המתח בין קטבים שונים, או בין "וקטורים" שונים, נראה כמי שמזין ומסביר את ההתנהלות הפוליטית של קבוצות וגורמים שונים בזירה הישראלית. גם ספרו של פלג, בדיונו על ישראל, מתייחס למתח זה. פפה ויפתחאל, לעומת זאת, מציעים נקודת ראות ביקורתית מרחיקת לכת יותר, שעל פיה הפן האתני מאפיל באופן חד-משמעי על המציאות כולה, והפן הליברלי או הדמוקרטי אינו אלא מראית עין, המחפה על מציאות בלתי דמוקרטית בעליל.

"טיהור אתני"

אילן פפה הוא הרדיקלי שבין ההיסטוריונים החדשים בישראל (על ויכוח ההיסטוריונים ועל מעמדו של פפה בתוכו ראו רם 2006 : 54-68). ספרו האחרון *The Ethnic Cleansing of Palestine* עתיד להיות אבן דרך חדשה בהיסטוריוגרפיה הישראלית. הוא מתפרסם כעת, שני עשורים לאחר פרסום ספרו של בני מוריס **לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, 1947-1949** (בעברית: מוריס 1991), ממבשרי ההיסטוריונים החדשים וטובע הכינוי הזה. למעשה הספר של פפה "מתכתב" עם הספר של מוריס ומבקש להתעלות על מה שנראה לו כמגבלות וכחולשות של ספר זה, ולפיכך לקבוע מסמרות חדשות בסוגיית הפליטים הפלסטינים. פפה מציע לקוראיו לבחור בין שתי פרדיגמות בנוגע לעקירת הפלסטינים: "פרדיגמת המלחמה" של מוריס ו"פרדיגמת הטיהור האתני" שהוא מציע. את ההבדל בין שתי הפרדיגמות הוא מסכם כך:

כאשר היא יצרה את מדינתה ב-9-1948 התנועה הציונית לא השתתפה במלחמה אשר "באופן טראגי ובלתי נמנע" הביאה לגירושה של "חלק" מן האוכלוסייה המקומית, אלא

להפך: המטרה העיקרית [של המלחמה] הייתה הטיהור האתני של כל שטח פלסטיני שהתנועה ייעדה למדינתה החדשה (עמ' xvi).

הספר **הטיהור האתני של פלסטין** נסב, אם כך, על אודות גירוש הפלסטינים והחרבת כפריהם ושכונותיהם, והטיעון העיקרי בו הוא הטלת האחריות המלאה והבלעדית לכך על כתפי הצד הישראלי. לפי פפה, לא מדובר על התגלגלותם של אירועים שיצאו משליטה במהלך מלחמה או על תוצאה בלתי נמנעת או בלתי מכוונת של מעשי איבה, כי אם על מדיניות גירוש שנקטה על פי תכנון ופקודה מהסמכויות העליונות ביותר של ישראל באותה תקופה – היינו בן-גוריון וחוג עוזריו ויועציו.

בשעתו, התקבל ספרו של מוריס ברעש רב בשל טענתו כי עקירתם של בין 650 אלף ל-700 פלסטינים והחרבת 431 מכפריהם הייתה בחלקה תוצאה של החלטות של מפקדים בכירים בשטח ובחלקה תוצאה של החלטות שנעשו על ידי הפלסטינים עצמם כתוצאה מפחד ותקווה לחזרה מהירה (כמנצחים). מוריס לא מצא ראיות לקיומה של תוכנית גירוש או של פקודת גירוש מטעם ההנהגה הישראלית, וראה את הגירוש כתוצאה של "סערת הקרבות". פפה שולל את חלוקת האחריות ה"שוויונית" הזאת בין ישראלים והפלסטינים ואף מציע מספרים אחרים. לדבריו מדובר על 800 אלף פלסטינים ועל הרס של 531 כפרים (עמ' xiii) וכל זה לא היה תוצר המלחמה, אלא תוצר של החלטה מדינית ושל הלוגיקה של ההשתלטות הציונית. הגירוש וההרס שביצע הצבא הסתמכו על פקודה שניתנה מגבוה ועל תוכנית-על.

הטיעון המרכזי של הספר הוא כי ב-9-1948 ישראל ביצעה כנגד הפלסטינים מהלך המוגדר כיום כ"טיהור אתני" ואשר החוק הבינלאומי רואה אותו כפשע נגד האנושות. פפה עומד על כך כי מה שהתרחש בפלסטין ב-1948 היה מקרה מובהק של טיהור אתני, שהוא מגדיר כלהלן:

טיהור אתני הוא ניסיון להפוך ארץ מעורבת מבחינה אתנית להומוגנית, באמצעות גירוש של בני קבוצה מוגדרת והפיכתם לפליטים תוך החרבת מקומות מגוריהם. טיהור אתני יכול להתבסס על תוכנית כוללת, אבל רוב הכוחות המזוינים המעורבים בו אינם זקוקים לפקודות מפורשות: הם מבינים מה מצופה מהם. לטיהור יכולים להתלוות אף מעשי טבח, אבל לא כחלק מתוכנית השמדה, אלא כטקטיקה להאצת הבריחה של האוכלוסייה המיועדת לגירוש (עמ' 3).

הספר פותח ב"בית האדום" ומסתיים ב"בית הירוק", שניהם בתל אביב. הבית האדום ברחוב הירקון היה משכן מזכירות הסתדרות העובדים ובמלחמת העצמאות פעלה בו מפקדת ההגנה. ב-10 במרץ 1948 קיבלו ראשי ההגנה את "תוכנית ד'". הייתה זו פקודה מבצעית, אשר לפי פירושו של פפה הורתה למעשה על "גירוש שיטתי ומלא (של הפלסטינים) ממולדתם" (עמ' 28). תוכנית ד' תרגמה למונחים מבצעיים את היעד הציוני הכללי של "השגת כמה שיותר שטח מפלסטין עם כמה שפחות פלסטינים שאפשר" (עמ' 42). התוכנית הורתה, בין השאר:

על מנת להבטיח פעולה יעילה של מערכות ההגנה הקבועה וכן להבטיח את העורף שלה, תעשנה הפעולות הבאות: [...] פעולות נגד ישובים של האויב, הנמצאים בתוך או בקרבת מערכת ההגנה שלנו, במטרה למנוע את שימושם כבסיסים לכוח מזוין פעיל. פעולות אלו תתחלקנה לסוגים דלקמן: השמדת כפרים (שריפה, פיצוץ ומיקוש החרבות) – בעיקר לגבי יישובים שאין באפשרותנו להשתלט עליהם בקביעות. פעולות ביעור והשתלטות שתעשנה בהתאם לקווים: כיתור הכפר ועריכת חיפוש בתוכו. במקרה של התנגדות – השמדת הכוח המזוין וגירוש האוכלוסייה אל מעבר גבול המדינה (מצוטט בעמ' 82 בספר; התוכנית מובאת בנספחים לספר **תולדות ההגנה**, בעריכת יהודה סלוצקי, 1972).

בהיסטוריוגרפיה המקובלת בישראל, תוכנית ד' מוצגת בדרך כלל כפקודת מבצע ברמה הטקטית, המתייחסת לנסיבות העלולות להתפתח בשטח ומנחה את הכוחות כיצד לנהוג. כך גם פרש אותה בני מוריס. אולם פפה רואה את תוכנית ד' כ"תוכנית האב לגירוש של כל הכפרים בפלסטין הכפרית" ובהשלכה כל היישובים הפלסטינים (עמ' 82). העובדה שהתוכנית מתייחסת בחומרה בעיקר ליישובים שבהם ייתקלו הכוחות בהתנגדות, רק מאשרת בעינינו את הפרשנות הזאת, מכיוון שהתנגדות הייתה צפויה בכל יישוב פלסטיני.

החלק העיקרי של הספר עוסק בהתפתחות מדיניות הגירוש הישראלית, בתכנונה ולבסוף בהוצאתה לפועל ב-9-1948. הספר עוקב אחרי ההתפתחויות, מיישוב ליישוב ומחודש לחודש, ומתעד מעשי הרג של פלסטינים והרס של יישוביהם ושכונותיהם, כולל מעשים של טבח בדם קר (31 מתועדים ועוד שישה פחות ודאיים. עמ' 258) ואף מקרים נדירים יותר של אונס ומעשי התעללות.

חלק נוסף של הספר מכסה באורח פחות מפורט את התקופה שמשנת 1949 ועד היום, ועוסק בהתנהלות המושחתת של הממשל הצבאי שהושת על הערבים בישראל והתקיים עד 1966, בטבח כפר קאסם ב-1956, בחילול מקומות קדושים לנוצרים ולמוסלמים, בהפקעת אדמות מתמשכת וחוזרת תחת אצטלה של צרכי בטחון ואף בהשכחת הזיכרון תוך כדי נטיעת יערות מעל כפרים הרוסים, שפפה מכנה אותה "רצח הזיכרון" ("memoricide"). לבסוף, הספר מדגיש את ההמשכיות עד תקופתנו של אותם עקרונות שעמדו מאחורי הנכבה ("ה"אסון") של 1948 – הלאומנות האתנית האקסקלוסיביסטית, אשר ממריצה כיום את החרדה הדמוגרפית ואת השאיפה לבדלנות יהודית במדינה מסתגרת. פפה מתאר את ישראל כ"מדינת מבצר", המזכירה את מבצרי הצלבנים או את מדינת האפרטהייד בדרום אפריקה.

הגישה ההיסטוריוגרפית של הספר היא ריאליסטית לחלוטין (מה שאינו עולה בקנה אחד עם העקרונות ההיסטוריוגרפיים הפוסט-מודרניים שעליהם הצהיר פפה בעבר) והוא מציג כתב האשמה מוסרי כנגד החברה הישראלית. הפוליטיקה של פפה פשוטה ביותר – אחדים יגידו פשטנית ביותר – אם ישראל רק תודה בחטאיה ותאות לכפר עליהם באמצעות שיבת הפליטים, ישכון שלום עלי ארץ. אבל לא ברור על איזה התנסות או על איזו תיאוריה של יחסים בין-אתניים יכולה להתבסס אופטימיות מעין זאת. אחרי הכל, הספר של פפה עצמו מספק עדות מרשיעה למה שעלולה לעולל קבוצה אתנית חזקה לקבוצה החלשה ממנה.

מכל מקום, הספר מסתיים, כאמור, ב"בית הירוק", כיום מועדון הסגל של אוניברסיטת תל אביב, ובעבר הטרומ-מדינתית בית משפחה בכפר הפלסטיני שייח' מוניס, שעל חורבותיו הוקם קמפוס אוניברסיטת תל אביב. פפה מטיח בפני האקדמיה הישראלית את מחדלה המתמשך בהתעלמות ובהסתרה של הטיהור האתני מ-1948. הוא שואל בסרקזם, מדוע הכלכלנים לא מחשבים את עלות הנזקים שנגרמו לרכוש הפלסטיני, מדוע הגיאוגרפים לא מודדים את היקף שטחי הקרקע הפלסטינית שהוחרמו ונוכסו על ידי ישראל, מדוע הפילוסופים לא אומדים את הנזק המוסרי שהכיבוש המתמשך גורם לו, מדוע ההיסטוריונים לא מספקים דיווח מלא ומהימן על אודות הטיהור האתני. ניתן להוסיף לרשימה גם את ההתעלמות המתמשכת של הסוציולוגים מההשלכות החברתיות של הכיבוש בן ארבעת העשורים. בוויכוח סביב החרם על האקדמיה הישראלית היו כאלה שהתנגדו לו מן הטעם שדווקא האוניברסיטאות הן מוקד של התנגדות לכיבוש וחשיבה אלטרנטיבית. פפה בוחר לסיים את ספרו על הטיהור האתני משנת 1948 בקביעה כי החברה הישראלית – והאקדמיה בתוכה – לא שינתה את טעמיה גם בשנת 2008.

"אתנוקרטיה"

מקומו של אורן יפתחאל בתחום הגיאוגרפיה דומה למיקומו של אילן פפה בתחום ההיסטוריה. יפתחאל הוא דמות מפתח במרד כנגד "אבות השבט" של הדיסציפלינה הגיאוגרפית בישראל (בר גל 1999). כמו ה"היסטוריונים הישנים" כך גם "הגיאוגרפים הישנים" היו מדענים ולוחמים, כאלה שלא תמיד ידעו להבחין בין הפן המדעי לבין הפן הלאומי של עבודתם. לא אחת נדמו לימודי הגיאוגרפיה בישראל ללימודי "מולדת", שתכליתם לנכס את המרחב למתיישבים החדשים בעלי הטיעון לבעלות עתיקה. "גיאוגרפים חדשים" ובראשם יפתחאל ערערו כל זאת.

בספרו *Ethnocracy – Land and Identity Politics in Israel/Palestine* יפתחאל מסכם את תפיסתו, המוכרת ממאמרים לא מעטים שפרסם, על ישראל כמדינה אתנוקרטיה. ישראל, להשקפתו, איננה המקרה היחיד של משטר מסוג זה ושותפות לה, למשל, סרי-לנקה, מלזיה, אסטוניה, לטביה וסרביה. יפתחאל מגדיר אתנוקרטיה כמשטר מדינתי המטפח ומגן על ההתפשטות, האתניזציה והשליטה של אומה אתנית המושלת בטריטוריה ובמערכת פוליטית השנויה במחלוקת (עמ' 11). בטיפולוגיה שלו ישראל שייכת לגרסה ה"פתוחה" של מדינות אתנוקרטיות, שכן מתקיימים בה כמה סממנים של משטרים דמוקרטיים, ברמה הפורמלית, אך זאת תוך כדי שימור השליטה באופן לא דמוקרטי בידי האומה האתנית המושלת, ברמה המהותית. ישראל, כמו אתנוקרטיות אחרות, נוצרה בצירוף הנסיבות שבין שלושה הגיונות היסטוריים שונים: הלוגיקה של קולוניאליזם; הלוגיקה של לאומיות אתנית; ולבסוף אף הלוגיקה של הקפיטליזם.

לאחר מבוא מושגי והשוואתי, עיקר ספרו של יפתחאל מוקדש לניתוח ההתפתחות והתפקוד של האתנוקרטיה הישראלית-יהודית בישראל ובפלסטין. היחידה הגיאוגרפית-פוליטית שאליה מתייחס יפתחאל משתרעת בין חוף הים התיכון במערב לבין הגדה המערבית של נהר הירדן במזרח. זוהי ארץ ישראל-פלסטין השלמה, הכוללת את שטח מדינת ישראל בתחומי הקו הירוק יחד עם השטחים הכבושים מ-1967. בשנת 2002 היו בשטח כולל זה כעשרה מיליון תושבים, מהם 52% יהודים ו-46% ערבים (ועוד 2% "אחרים", עמ' 51).

להשקפתו של יפתחאל, הסכסוך היהודי-ערבי ממוקד במרחב, למרות שבדרך כלל נהוג לחשוב עליו במונחים של זמן: מי ישב כאן קודם, מי גורש ומי חזר וכן הלאה. גישתו של יפתחאל היא מטריאלית והוא מתמקד בשליטה על משאבים. באשר למשאבים הסימבוליים, כגון הנרטיב ההיסטורי, אלה משמשים כצידוק לאינטרסים הממשיים. טענת הספר ל"מיקוד הטריטוריאלי" של הסכסוך (עמ' 83) אמנם איננה בגדר חידוש, אך התרומה החשובה של הספר היא בניתוח השיטתי והמקיף של המנגנונים של ההשתלטות היהודית על הקרקע ושאר המשאבים הקיומיים או ה"יהודי" של הארץ. הספר מספק, אם כך, ניתוח דיאכרוני של "יהודי" הארץ וניתוח סינכרוני של "השיטה הקרקעית" הפועלת בישראל. על בסיס זה הוא מציע ניתוח ביקורתי של ישראל ומפריך, לשיטתו, את הצגתה כמדינה דמוקרטית.

בהתדיינות על הדמוקרטיה של ישראל מקדיש הספר תשומת לב מיוחדת לדגם אחר שהוצע להבנת מגבלותיה של הדמוקרטיה בישראל, הלוא הוא הדגם של "דמוקרטיה אתנית", שהוצע על ידי הסוציולוג סמי סמוחה (סמוחה 2000). לסמוחה הייתה תרומה חלוצית בחילוף הדיון על הדמוקרטיה בישראל מן הסד שבו דשדש עד לשנות ה-70 המאוחרות – הסד הליברלי. על פי הדגם הליברלי ישראל היא דמוקרטיה ליברלית מערבית ורגילה לכל דבר, כולל העובדה שמתקיימות בה קבוצת רוב לאומי וקבוצת מיעוט לאומי. לכל היותר הכירו (ומכירים) מקצת מבעלי הדגם הליברלי בכך כי ישנם בדמוקרטיה הישראלית פגמים שמן הראוי לשפרם, כגון אי-שוויון בהקצאה או אפליה בתחומים שונים כלפי המיעוט הערבי. אך תיקון עוולות אלה לא נראה להם כדורש שינוי חוקתי (או זהותי) יסודי, כי אם רק שיפור במדיניות הממשלתית ובהתנהגות הציבורית. סמוחה הבין כי המציאות הישראלית אינה עומדת בתקנים של הדגם הליברלי, ועם זאת הוא סבר כי ישראל היא אמנם דמוקרטיה, אלא שהיא דמוקרטיה מדגם שונה ואפילו כזאת המבשרת דגם דמוקרטי חדשני, שאותו כינה כאמור "דמוקרטיה אתנית". דמוקרטיה מסוג זה משלבת מספר ממדים של דמוקרטיה ליברלית, כגון מערכת פוליטית נבחרת והגנה נרחבת על חירויות הפרט, יחד עם עדיפות כלשהי לבני קבוצה אתנית אחת בניהול ענייני המעטפת (או הליבה) של המדינה, כגון ביטחון או מדיניות הגירה וכיוצא באלו. בדיון על הדמוקרטיה בישראל מתקיימת, אם כך, כיום מחלוקת בין שלושה הדגמים הנבדלים: דמוקרטיה ליברלית, דמוקרטיה אתנית ואתנוקרטיה.

לעומת הדגם הליברלי, המזהה דמוקרטיה עם שוויון זכויות וחירויות ברמת הפרט, שני הדגמים האחרים מדגישים את ההרכב האתנו-לאומי של האוכלוסייה בישראל כמפתח למבנה המשטר בה. אך הם נבדלים ביניהם בהערכת המשטר הזה. סמוחה סבור כי אין להעריך את המשטרים המדינתיים רק במונחי הקצה הבינאריים של "כן דמוקרטיה" או "לא דמוקרטיה", אלא שיש להעריך את מיקומם על גבי מנעד רמות אפשריות של דמוקרטיה. לפיכך, גם אם בישראל מוקנית בכורה שלטונית לקבוצה היהודית, הרי שיחד עם זאת, שוררים בה תנאים דמוקרטיים יסודיים אחרים. יפתחאל, לעומת זאת, סבור כי מצב של אי-שוויון עמוק, מתמשך ומהותי בין קבוצות, אינו עולה בקנה אחד עם הגדרה מקובלת של משטר דמוקרטי. על מנת להדגיש זאת הוא מותח קו ברור בין שני מישורים – מישור שטחי של סממנים משטריים, שבו ישראל מקיימת את המסגרות החיצוניות של משטרים דמוקרטיים (בחירות, חופש הבעה וכיוצא באלו); ומישור מהותי של המבנה המשטרי, שבו ישראל מקיימת שלטון אנטי-דמוקרטי מובהק, המשרת את הצרכים האתנו-

לאומיים של היהודים בלבד. הוא מאפיין את ישראל לפיכך כ"אתנוקרטיה" – שלטון האתנוס – וגורס כי המושג "דמוקרטיה אתנית" הוא אוקסימורון, הדומה ל"קרח חם". המחלוקת הזאת על הדמוקרטיה של המשטר בישראל מורכבת עוד יותר, מכיוון שהיא מעורבת גם במחלוקת בסיסית יותר על הגדרת יחידת הניתוח עצמה. עד כמה שאפשר להגדיר את ישראל כדמוקרטיה, ברור כי הגדרה כזאת יכולה להתייחס אך ורק לשטחי מדינת ישראל שבתחומי הקו הירוק. איש אינו טוען, כמובן, כי המשטר הצבאי המוטל על השטחים שנכבשו ב-1967 הוא משטר דמוקרטי. אך יפתחאל טוען כי ישראל בגבולות הקו הירוק היא ישות אידיאלית, שממילא כבר אינה קיימת ארבעה עשורים (ובתשע עשרה מתוך עשרים השנה שהייתה קיימת הטילה ממשל צבאי על האזורים הערבים שבה). אך עיקר העניין הוא שהלוגיקה של האתניזציה היהודית זהה ורציפה לפני 1967 ולאחריה ומשני צדי הקו הירוק. אף אם הפרטים שונים, ביסודו של דבר מדובר על מהלך אחד ואחיד של נישול והשתלטות.

למשטר האתנוקרטי שני צירים מרכזיים: התפשטות גיאוגרפית וצמיחה דמוגרפית. מבחינה גיאוגרפית מדובר על מנגנון שהוקם מתחילת ההתיישבות הציונית, של שימוש בשוק לרכישת קרקעות מידי בעלים ערבים פרטיים והעברתם למאגר קרקעות לאומי סגור. ב-1948 חלה קפיצה כמותית ואיכותית ביכולת היהודית להשתלט על קרקעות, הפעם תוך כדי הסתמכות על כוח צבאי ועל מערכת חוקית. מבחינה דמוגרפית מדובר על מנגנון המטפח הגירה יהודית אל ישראל – שהוגדר מאז 1948 בחוק השבות, ולעומת זאת, באירועים של גירוש המוני ועידוד בריחה של פלסטינים – מה שמחזיר אותנו אל התזה של אילן פפה – וזאת בגיבוי של מניעת זכות השיבה. מערכת משלימה של תכנון התיישבותי, המוצגת בקפדנות על ידי יפתחאל, מבטיחה סגרגציה בין האוכלוסיות, אפרטהייד זוחל, השתלטות תיאוקרטית ואזרחות מרובדת.

בנוסף לניתוח הכולל של המשטר האתנוקרטי ברמת ה"מקרו" יפתחאל מבצע בספר גם ניתוח של קהילות ספציפיות המוגדרות על ידי משטר האתנוקרטיה, הן מבחינת המגבלות המבניות שהוא יוצר והן מבחינת התגובות הפעילות שהוא מעורר. קהילה אחת כזאת היא הפלסטינים בישראל. להערכת יפתחאל, קהילה זאת מצויה במהלך של יצירת "זהות אתנו-אזורית", דפוס המאפיין קבוצות מיעוט המנותקות מאומת האם שלהן וממוקמות באופן שולי בקרב אומת רוב שונה. אך המדינה מצדה דאגה למנוע התלכדות אתנו-אזורית באמצעות מדיניות תכנון והתיישבות אשר מסכלת את היכולת של המיעוט הפלסטיני לדרוש אוטונומיה טריטוריאלית או חבירה אל המדינה הפלסטינית העתידית, או לפחות "מעלה את המחיר" של תרחישים כאלה. ניתוח נוסף מוקדש למיעוט הבדואי בנגב. המדינה מנסה לתעל את השבטים הנוודיים לשעבר אל התיישבות קבע ב"ערים אתנוקרטיות" ובכך לצמצם את המרחב שהם תובעים עליו חזקה ולהגביר את הפיקוח עליהם. מגזר נוסף שמנותח בספר זה הוא האוכלוסייה המזרחית בערי הפיתוח שבדרום. זהו "מרחב שלישי" של התנגדות לאליטות האשכנזיות. האוכלוסייה המזרחית ממולכדת בתוך הפרויקט האתנוקרטי, אף אם בשוליו, בניגוד לאוכלוסיית הילידים (הערבים) הלכודה על ידו, אך מחוצה למעגל המועדף עליו. התגובה הפוליטית למיצוב כפול זה היא מורכבת: במישור הלאומי, הקיפוח היחסי מעורר מחאה אך ההיכללות בפרויקט הלאומי בולמת אותה; במישור המקומי,

המוניציפאלי או האזורי, המחאה מופנית כנגד קבוצות יהודיות אחרות (ה"רוסים" למשל), עמן מתקיימת תחרות חריפה על משאבים.

בחלק האחרון של הספר פונה המחבר מן העבר והווה אל העתיד ומשרטט שורה של דרכי מוצא אפשריות, שיהפכו את ישראל מאתנוקרטית לדמוקרטית. העדפתו נתונה לאידיאל – יש שיראו בכך חלום באספמיה – של "דו-לאומיות מדורגת", אשר תשלב את המיטב של אזרחות משותפת עם רב-תרבותיות או רב-קהילתיות.

יפתחאל תוהה בספרו על הפער המתגלע בין המציאות האתנוקרטית של מדינת ישראל לבין דימויה הרווח בקרב הישראלים-היהודים כמדינה דמוקרטית לעילא. הוא מסביר פער זה באמצעות המשל של מגדל פיזה הנטוי: למי שמצוי בתוך המגדל הוא נתפס כישר, מכיוון שהמבנה הפנימי שלו מאוזן בתוכו. כך גם לגבי ישראל: ליהודים הנמצאים בתוכה הסתירה בין אופייה היהודי לבין מאפייניה הדמוקרטיים אינה מוחשת. מנקודת הראות הרווחת, ה"ייהוד" הגיאוגרפי והדמוגרפי נראה כייעוד המובן מאליה של המדינה. רק חריגה אל מחוץ לרצפת המגדל הנטוי, העמידה במישור הישר וההשוואה למגדלים לא נטויים סביבו, יכולים לחשוף את ההטיה (עמ' 129-130). בנוסף להיותו מטריאליסט יפתחאל הוא, אם כך, גם רציונליסט המאמין כי חשיפת ה"אמת" עשויה לשנות את ה"תודעה הכוזבת".

"מדינה הגמונית"

אילן פלג, מדען מדינה החי בארצות הברית ומתמחה בישראל, פורש בספרו *The Hegemonic State: Political Transformation in the Age of Identity* יריעה מושגית והשוואתית רחבה של מדינות המפולגות בשסעים אתניים, כאשר השאלה המנחה אותו היא מהם התנאים המאפשרים משטר דמוקרטי או התפתחות משטר מעין זה, במדינות כאלה. במסגרת זאת הוא דן בשתי מדינות באזורנו: טורקיה וישראל. מדינות אלה מתויגות אצלו כ"מדינות הגמוניות", היינו כמערכות פוליטיות אשר בהן קבוצה אתנית אחת שולטת במוסדות המדינה ובקביעת המדיניות ומשתמשת בכוחה על מנת לקדם את האינטרסים המטריאליים והסימבוליים שלה עצמה, באופן פחות או יותר אקסקלוסיבי. שתי המדינות הללו שייכות לתת-קטגוריה של מדינות הגמוניות – כאלה הנשלטות על ידי קבוצה אתנית רובנית (בניגוד לקטגוריה ההפוכה של מדינות אתניות הנשלטות על ידי קבוצת מיעוט אתנית, כגון דרום אפריקה תחת האפרטהייד). בשני המקרים הנידונים, המדינה מחויבת באופן גורף לאינטרס של אומת הרוב השליט – הטורקים והיהודים בהתאמה – וזאת תוך כדי קיפוח ואפליה של קבוצות אתניות אחרות, באופן בולט בטורקיה הכורדים (אבל גם 51 קבוצות מיעוט אחרות, עמ' 170) ובישראל הערבים-הפלסטינים.

כידוע, טורקיה נוסדה כרפובליקה על ידי אליטה צבאית חילונית בשנות ה-20 של המאה ה-20, לאחר קריסתה של האימפריה העות'מאנית במלחמת העולם הראשונה. ישראל, נוסדה כמדינת לאום ב-1948 במחוז עות'מאני לשעבר, גם כן על ידי אליטה חילונית – וסוציאליסטית. שתי המדינות נבדלות ביותר במדיניות ההגמונית האתנו-לאומית שלהן. טורקיה ניסתה לממש בשטחיה "הכלה כפויה" (coerced integration) של אוכלוסיות, ובעצם להעבירן תהליך "טורקיזציה" תוך כדי דיכוי הזהות

והשפה השונות (למעט האוכלוסייה היוונית אשר סולקה ליוון). הכורדים נקראו "טורקים הרריים" ונאסר עליהן להשתמש בשפה הכורדית בבתי ספר או בתקשורת, לקרוא לילדיהם בשמות כורדיים מקובלים וכן הלאה. ישראל, לעומת זאת, הנהיגה הדרה כפויה (coerced exclusion) של הערבים מן המרחב הפוליטי והציבורי, אך התוצאה הבלתי מכוונת היא שהתאפשר להם לשמור על זהותם ושפתם הנפרדת, כולל מערכת חינוך נבדלת אך לא עצמאית (אם כי המדינה לא אפשרה להם להגדיר את לאומיותם הפלסטינית הנבדלת, אלא הגדירה אותם כ"ערביי ישראל" או על בסיס השתייכותם הדתית). אפשר לומר באירוניה כי את מדיניות ההכלה הכפויה כיוונה ישראל יותר אל הקרקע מאשר אל התושבים. עד כמה שטורקיה ניסתה לבצע "טורקיזציה" של האוכלוסייה, ישראל התרכזה – כפי שראינו אצל יפתחאל – ב"יהודיזציה" של הטריטוריה.

פלג גורס כי בשנים האחרונות השתנתה המדיניות כלפי המיעוטים בשתי המדינות. הוא מזהה מהלך של הפשרה או ריכוך ביחס של המדינה (והלאום השליט) כלפי המיעוטים, אך זאת תוך אי-שינוי מהותי במבנה המשטר. בטורקיה, מאז שנות ה-80 כללי המשחק מאתגרים הן על ידי התנגדות אלימה מבפנים (של המחותרת הכורדית) והן על ידי לחצים חיצוניים (מן האיחוד האירופאי). מאז שנות ה-90 הוסרו בהדרגה האיסורים על התרבות הכורדית והחל תהליך של הכרה בזהות הכורדית. מצד אחר, אותגרו גם ההנחות החילוניות של הרפובליקה על ידי תנועות אסלאמיות פוליטיות. פלג מעריך "כי נראה שטורקיה החלה לקבל, באי-רצון כלשהו ובאיחור, את ההטרואניות שלה" (עמ' 171). מה שמתחולל בטורקיה הוא תהליך מסוים של ליברליזציה במרחב הציבורי, אך ללא שינוי משטרי או חוקתי.

גם לגבי ישראל, פלג מעריך כי מתחולל בה בתקופה האחרונה תהליך של היפתחות כלפי המיעוט הערבי, אם כי במקביל השליטה המהותית היהודית במדינה "לא השתנה באופן משמעותי ואף אין סבירות כי תשתנה בעתיד הנראה לעין" (עמ' 174) ולפיכך ישראל צפויה להמשיך ולהיות "דמוקרטיה לא ליברלית עם פגמים מובנים" (עמ' 176). פלג מצטרף לניתוחים שאוזכרו בתחילת סקירה זאת (פלד ושפיר 2005; רם 2005) בהערכה כי בישראל מתחולל מאבק בין מגמה אתנו-לאומית ובין מגמה דמוקרטית-ליברלית, ומעריך, בצדק, כי למרות שזרקורי התקשורת (בוודאי הבינלאומית) מופנים כלפי הנעשה בגדה ובעזה הרי ש"הקרוב האמיתי" המתחולל הוא על מהות והמשטר במדינה. כשם שיפתחאל נוטה לטשטש אנליטית את הקו הירוק, בטענתו שההיגיון האתנוקרטי חל משני צדדיו, כך פלג נוטה לחדד אנליטית את הקו הירוק, כאילו ההכרעה לגבי המשטר בישראל מנותקת משאלת ההיקף והגבולות של ישראל, או כאילו שאלת מעמדם של הפלסטינים בישראל היא סוגיה של "מיעוט" למול "רוב", המנותקת מסוגיית הלאומיות הפלסטינית בכללה. דומה גם שההערכה שמציע פלג מבוססת יותר על המגמה שהסתמנה במחצית הראשונה של שנות ה-90, מאשר על המגמה המסתמנת מאז שנת 2000. פרשנים לא מעטים סבורים כי דווקא מאז מסתמן ניכור גדל והולך בין המדינה לבין המיעוט הפלסטיני-ערבי בתוכה.

אך טורקיה וישראל מהוות רק שתיים מתוך מקרים רבים שהמניפה המושגית והשוואתית של ספר זה מכסה אותן. הספר מציע מערכת ממינת של "מדינות הגמוניות" וניתוח השוואתי של מסלולי שינוי אפשריים שלהן. נקודת הראות שהמחבר מאמץ היא של "הנדסה פוליטית", היינו ניסיון לספק כלים ותובנות שניתן יהיה ליישם לצורך תכנון השינוי הפוליטי. הוא מתבונן במערכת הפוליטית מנקודת

ראות ריאליסטית קלאסית של מדע המדינה, אשר מנסה לפענח את צפונות "המכונה הפוליטית" על מנת שניתן יהיה להזין אותה בתשומות המתאימות לצורך קבלת התפוקות הרצויות. המכונה עצמה מורכבת ממדינה וממוסדות, התשומות הן אומת הליבה וקבוצת המיעוט (או הקבוצה הנשלטת) והתפוקות הן צורות המשטר השונות.

הטיעון המרכזי של הספר הוא כי המושג המערבי הליברלי הרווח של דמוקרטיה סובל מהעדר מרכיב חיוני – הוא מבוסס על הכרה בפרטים ובזכויותיהם אבל מתעלם מקיומן של קבוצות אתניות, או אפילו מתכחש להן. דמוקרטיה במובן העמוק של המושג מוכרחה לכלול גם את המרכיב הזה. אם כן, הספר חולק על שתי תיאוריות פוליטיות גדולות: הלאומיות, המבקשת ליצור זהות בין "מדינה" ו"לאום"; והליברליזם, המבקש לראות את המדינה כביטוי של אמנה בין פרטים. בתקופתנו לא ניתן עוד להתעלם מן המרכיב הקהילתני-זהותי במדינה, קובע פלג.

מאמץ עיקרי של הספר מושקע, כאמור, ביצירת טיפולוגיה של משטרים במדינות משוסעות-אתנית. ההבחנה הראשונה היא בין משטרים מדירים (exclusionist regimes) לבין משטרים מכילים (accommodationist regimes) – טורקיה וישראל נמצאות על מנעד זה קרוב יותר לקוטב המדיר, אך כאמור, המחבר סבור כי הן החלו לנוע במתינות בכיוון הקוטב המכיל. בקטגוריה של המשטרים המכילים ההבחנה המרכזית היא בין משטרים המבוססים על זכויות אינדיבידואליות (דמוקרטיה ליברלית) לבין כאלה המבוססים על זכויות קבוצתניות (דמוקרטיה רב-תרבותית). בקטגוריה השנייה, של דמוקרטיה רב-תרבותית, פלג מבחין בין שתי תת-קטגוריות, ובתוך כל אחת מהן גרסאות שונות: א. השתתפות בשלטון המרכזי (הכוללת מדינות רב-לאומיות ומדינות שבהן משטר קונסוציונלי). ב. השתתפות בשלטון מבוזר (הכוללת את האפשרויות הבאות: פדרליזם, קנטוניזציה, ואוטונומיה – טריטוריאלית או לא).

בהסתמך על טיפולוגיה זו המעובדת בחלק הראשון של הספר – והמוצגת כאן רק בקוויה העיקריים – מתמקד החלק החשוב ביותר בספר בניתוח של התוואים השונים האפשריים מעבר מהגמוניה אתנית למצבים משטריים אחרים.

פלג מאבחן שישה תוואים של שינוי אפשרי של מדינות הגמוניות המשוסעות-אתנית; חלק מן התוואים מובילים לדמוקרטיזציה וחלק לכיוונים שונים: אלה הם ששת התוואים:

1. שמירת המצב הקיים חרף לחצים לשינוי.
2. שינויים מתונים "קוסמטיים" כלפי דמוקרטיזציה (טורקיה, ישראל).
3. דמוקרטיזציה רדיקלית (ספרד אחרי פרנקו; צפון אירלנד אחרי ההסכם מ-1998; דרום אפריקה).
4. אתניזציה מתונה (רוסיה תחת פוטין; הודו תחת ה-BJP).
5. אתניזציה רדיקלית, המלווה בדרך כלל באלימות (דרום אפריקה בתקופת האפרטהייד; סרביה תחת מילוסוביץ'; רואנדה ב-1994 ועוד).
6. חלוקה אתנו-טריטוריאלית (אשר יכולה להיות בדרכי שלום – צ'כוסלובקיה; או בדרך לוחמנית – קפריסין).

יהיו מן הסתם חוקרים בעלי נטיות "מטריאליסטיות" אשר יתמהו על השוליות של גורמים כלכליים, או של משאבים בכלל, בניתוח של פלג (למרות אזכור של השפעות הגלובליזציה); ויהיו מן הסתם

חוקרים בעלי נטיות "תרבותיות" אשר יתמהו על השוליות של גורמים סימבוליים – כולל סוגיית הבניית הזהויות, בנייתו של פלג. הקבוצות האתניות מתקיימות בספרו כמו גופים פיזיקליים בשדה כוח ניוטוני – נתקלות זו בזו ומפעילות כוח זו על זו, ללא התייחסות לאופן שבו הקונפליקט ביניהן אחראי להבנייתן הפוליטית. אבל אולי אי אפשר לדרוש יותר מדי מספר אחד. למרות תהיות אלה, ספר זה הוא בבחינת מורה נבוכים למשטרים במדינות משוסעות אתנית ולאופנים שבהם הם יכולים להשתנות בכיוון דמוקרטי או אחר.

אם כן, שלושת הספרים שנידונו כאן עוסקים בסוגיה משותפת – המדינה האתנית. שניים מהם, של פפה ושל יפתחאל, מתמקדים בישראל, אף כי הם מביאים אליה תובנות השוואתיות, והשלישי, של פלג, פורש מניפה מושגית והשוואתית רחבה, תוך כדי דיון מצומצם בלבד במקרה הישראלי כאחר מיני רבים בספר. הספרים נבדלים בגישתם הדיסציפלינרית – פפה בוחן את המקורות ההיסטוריים של המדינה האתנית הישראלית ומתמקד בסיפור האירועים; יפתחאל בוחן את מנגנוני ניהול המשאבים בתחום הגיאוגרפיה החברתית והפוליטית; ופלג בוחן מנקודת ראות של מדע המדינה את מבנה המשטרים במדינות משוסעות-אתנית ומציע טיפולוגיה וניתוח של תהליכי השינוי שלהם. האבחון של מדינת ישראל בשלושת הספרים דומה – זוהי מדינה בשליטה אתנית. פפה רואה אותה כמדינה שמקורה בטיהור אתני; יפתחאל רואה אותה כמדינה אתנית "מייחדת"; ופלג – במבט ה"מחמיא" מבין השלושה – רואה אותה כתערובת של מדינה הגמונית אתנית ודמוקרטיה ליברלית, המצויה במהלך מתון של דמוקרטיזציה. אף אחד מן הספרים הללו לא יכול להשאיר אדיש את הקורא החרד לצביון הדמוקרטי של ישראל. הסקירה הזו תמה כאן – אך המאבק האתנו-לאומי על אופיו של המשטר בישראל עוד רחוק מסיומו.

ביבליוגרפיה

- בר גל, יורם. 1999. "על זקני השבט, הממשיכים והחדשים בגיאוגרפיה הישראלית". **אופקים בגיאוגרפיה** 51 : 7-39.
- מוריס, בני. 1991. **לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, 1947-1949**. תל אביב: עם עובד.
- סמוחה, סמי. 2000. "המשטר של מדינת ישראל: דמוקרטיה אזרחית, אי-דמוקרטיה או דמוקרטיה אתנית?". **סוציולוגיה ישראלית**, גליון 2 כרך ב': 565-630.
- פלד, יואב וגרשון, שפיר. 2005. **מיהו ישראלי: הדינמיקה של אזרחות מורכבת**. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- רם, אורי. 2005. **הגלובליזציה של ישראל: מק'וורלד בתל אביב, ג'יהאד בירושלים**. תל אביב: רסלינג.
2006. **הזמן של ה'פוסט': לאומיות והפוליטיקה של הידע בישראל**. תל אביב: רסלינג.

Pappe, Ilan. *The Ethnic Cleansing of Palestine*. Oxford: Oneworld, 2006. xviii + 313 pages + 16 unnumbered pages with photos.

Yiftachel, Oren. *Ethnocracy – Land and Identity Politics in Israel/Palestine*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2006. xi+350 pages.

Peleg, Ilan. *Democratizing The Hegemonic State: Political Transformation in the Age of Identity*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. viii + 240 pages. ISBN 978-0-521-88088-6 (hb); 978-0-521-70732-9 (pb).